

Kuran Medeniyeti Işığında İslam Toplumlarında Devlet Birey İlişkisi ve Osmanlı Örneği

Mehmet İPÇİOĞLU
[Prof. Dr. Selçuk Üniversitesi, Öğretim Üyesi]

Giriş

Kuran Medeniyeti denilince akla evvelemirde Asr-ı Saadet ve Peygamber Efendimiz'in önderliğinde bu medeniyetin tecessüm etmiş olan hali, yani İslam devleti ve onun takipçilerinin meydana getirdiği büyük uygarlıklar gelmektedir.

Bu çalışmada İslam Medeniyeti ya da başka bir deyişle Kuran medeniyetinin tarihsel gelişim sürecine kısaca değinildikten sonra Kurâni yaşam tarzını benimseyen Osmanlı Devleti'nde devlet ve birey ilişkileri incelenecektir.

Kuran Medeniyetinin Esasları

Bediüzzaman Hazretlerine göre Kuran medeniyetinin kaynağı olan Kurân-ı Kerim'in esas unsurları ve takip ettiği maksatlar tevhid, nübüvvet, haşir, adalet ile ibadet olmak üzere dört kısımdan meydana gelmektedir. Bunlardan tevhid, nübüvvet ve haşir, akaid denilen inanca müteallik mevzular olup, adalet ise bireyin davranışını belirleyen muamelat sınıfına girmektedir.

Peygamber Efendimiz sağlam bir imanla kuşattığı müminler cemaatini önce dağınıklıktan kurtarıp tek bayrak altında birleştirmiş, uygarlaştırmış, eğitmiş ve yine Bediüzzaman'ın deyimi ile "vahşî ve âdetlerine mutaassıb ve inatçı bu muhtelif akvâmın, âdât ve ahlâk-ı seyyie-i vahşiyânelerini def'aten kal' ve ref' ederek bütün ahlâk-ı hasene ile teçhiz edip bütün âleme muallim ve medenî ümmete üstad eylemiştir.

Mezopotamya, Mısır, İran gibi bölgeleri feth eden bu sahabeler, bir asır

Bediüzzaman
hazretleri Hz
Ömer'in küre-i
arzın devletlerini
fütuhâtıyla
titreterek ve
adaletiyle
zalimlere sâika
gibi şiddet
göstermesini
devlet adamlığına
örnek olarak
göstermektedir.
Yani o kılıç,
döneminde İran ve
Mısır'ı fetheden
Hz Ömer'in
elinde İslam'ın
temel ilkeleri olan
Adalet, Selm ve
Salahati temsil
etmektedir.
Bediüzzaman bu
hususla "Saadet-i
beşeriye dünyada
adaletle olabilir.
Adalet ise,
doğrudan doğruya
Kur'an'ın
gösterdiği yol
ile olabilir."
demektedir.

bile geçmeden İspanya'dan Hindistan'a kadar olan bölgede muhteşem bir devlet kurdular.

Batılı yazarların "Pax İslamica" dediği büyük bir medeniyet kurdular. Bu medeniyet Batı'nın Pax Romania'sından çok farklıdır. Roma dünyevi gücün yani saltanatın ve mülkün sembolüdür. Pax İslamica'daki İslam ise Bediüzzaman'ın tanımıyla selm ve müsâlemet demektir. Yani Peygamber efendimizin kurduğu devlet, gücünü Tanrı'dan aldığına inanan kralların hükmettiği başka dinlere müsâmaha etmeyen teokratik din devleti değildir. Aksine Allah'ın adaletini yerine getirmek için beşeri hükümlerle son vermek gayesi ile adaleti hakim kılıp sulh ve selameti dünyaya yayma fikrini gaye edinen vahye dayalı bir sistemdir.

Emeviler dönemindeki arızaları bir kenara bırakacak olursak işte Kur'an'a dayanan bir sistemi ilke edinen İslam devletlerinin bütün insanlığı kucaklayan evrensel yapısı, hakkaniyet ve adalet ölçüleri diğer toplumların İslamiyet'e girmesine vesile oldu. Emeviler döneminde İslam orduları İspanya'dan Hindistan'a kadar geniş bir alana hakim olmuşlardı. Ne var ki, Arap orduları bu dönemde raşid halifelerin aksine İslamiyet'i kılıç zoruyla yaymaya çalışıyorlardı. Orta Asya'ya kadar uzanan Emeviler burada Türklerle karşılaştılar. Türkler kılıç zoruyla dine girmeyi kabul etmediler. Bunca mülkü ele geçiren bu gücün karşısına kaya gibi sert bir güç çıkmıştı. Emeviler nerede hata yapmıştı? Bediüzzaman'a göre Emeviler'in hatasının sırrı saltanatlarının unsuriyet ve milliyete istinad etmesinde yatmaktadır. Oysa Kur'an bu iki fikri yasaklıyordu. Bunun anlamı hilafet artık mülke, saltanata dönüşmüş mülkün yeni sultanları Kur'ani ilkelerden saparak dünyevi nesnelere yönelmiştir. Hz. Peygamber, Veda Hutbesi'nden sonra yanına gelen sahabeler yerine kimi bıraktığını sorduklarında da, size Kur'an ve sünneti bırakıyorum demişti. Yani, ümmetini nesnelere değil, ilkelere yönlendirmişti.

Peygamber efendimiz, İncil'de Hazret-i İsa'nın da Sahibü's-seyf ve cihada memur bir Peygamber gelecektir" şeklinde müjdediği gibi insanlığın zalimlerin elinde inlediği bir dönemde adaleti temsil eden kılıçla gelmiş, o kılıçla ihtirasları değil, ilkeleri tesis etmişti.

Yine Bediüzzaman hazretleri Hz Ömer'in küre-i arzın devletlerini fütuhâtıyla titreterek ve adaletiyle zalimlere sâika gibi şiddet göstermesini devlet adamlığına örnek olarak göstermektedir. Yani o kılıç, döneminde İran ve Mısır'ı fetheden Hz Ömer'in elinde İslam'ın temel ilkeleri olan Adalet, Selm ve Salahati temsil etmektedir.

Bediüzzaman bu hususta "Saadet-i beşeriye dünyada adaletle olabilir. Adalet ise, doğrudan doğruya Kur'an'ın gösterdiği yol ile olabilir." demektedir.

Yine Hz Ali kılıcıyla savaşlarda gösterdiği kahramanlıkların yanında İslam'ın ilkelerini yerine getirmek amacı ile sahabelerle bile savaşmayı göze almış, ilkelerden taviz vermemiştir. Yine Bediüzzaman'a göre Cemal Vak'ası denilen Hazret-i Ali ile Hazret-i Talha ve Hazret-i Zübeyr ve Âişe-i Siddika (rıdvânullahi teâlâ aleyhim ecmaîn) arasında olan muharebe, adalet-i mahzâ ile adalet-i izafiyenin mücadelesidir.

"Adalet-i mahzâ ile adalet-i izafiyenin izahı şudur ki
مَنْ قَتَلَ نَفْسًا بِغَيْرِ نَفْسٍ أَوْ فَسَادٍ فِي الْأَرْضِ فَكَأَنَّمَا قَتَلَ النَّاسَ جَمِيعًا

- ayetin mânâ-ı işaretisiyle, bir mâsumun hakkı, bütün halk için dahi iptal edilmez. Bir fert dahi, umumun selâmeti için feda edilmez. Cenâb-ı Hakkın

nazar-ı merhametinde hak haklıdır, küçüğüne büyüğüne bakılmaz. Küçük, büyük için iptal edilmez. Bir cemaatin selâmeti için, bir ferdin rızası bulunmadan, hayatı ve hakkı feda edilmez. Hamiyet namına, rızasıyla olsa, o başka meseledir.

Adalet-i izafiyeye ise, küllün selâmeti için cüz'ü feda eder. Cemaat için, ferdin hakkını nazara almaz. Ehvenüşşer diye bir nevi adalet-i izafiyeyi yapmaya çalışır. Fakat adalet-i mahzâ kabil-i tatbik ise, adalet-i izafiyeye gidilmez. Gidilse zulümdür.”

Bir başka yerde Üstad; “Vela teziru vaziretün vizra uhra” ayetine dayanarak bir hanede veya bir gemide bir tek mâsum, on cânî bulunsa, adalet-i Kur'âniye o mâsumun hakkına zarar vermemek için, o haneyi yakmasını ve o gemiyi batırmasını men ettiği halde, dokuz mâsumu birtek cânî yüzünden mahvetmek suretinde o haneyi yakmak ve o gemiyi batırmak, en azîm bir zulüm, bir hıyanet, bir gadir olduğunu ifade ediyor.

İlkeleri bu şekilde tesis edilmiş olan Yüce İslam dinini yaymaya çalışan Emeviler'in hatası adaletten uzaklaşmaları ve saltanatın icabı, ferdi toplum için feda edecek, “Milletin selâmeti için her şey feda edilir. Merhametsiz siyasetin bir düsturu olan, “Hükûmetin selâmeti ve âsâyışın devamı için eşhas feda edilir.” şeklinde bir siyaset izlemeleri olmuştur. İlahi güç de onları Maveraünnehir'de durdurmuş, İslam'ın yeni fatihlerine kapılar açmıştır. Türklerden aldığı güçle Abbasiler Emeviler'in iktidarına son vererek İslam'ın evrensel ilkelerini yeniden hakim kılma çabasına giriştiler. Kurdukları cihan devletinde insanlara eşit muamele ettiler. Bir anlamda gönülleri fethettiler. Emeviler'in zulmünden kaçarak Aşağı Türkistan'a sığınan İslam alimleri ve mutasavvıflar İslam'ın bu yeni mensupları olan bozkır çocuklarını eğittiler. Onları siyasetten uzak bir şekilde dinin ilkelerine yönlendirdiler. Üstadın tabiriyle Cihangir Asya ordularının kahraman evlatları fevc fevc İslam'a girdiler ve İran üzerinden Orta Doğu ve Anadolu'ya aktılar. Gittikleri yerde büyük Müslim gayr-i Müslim diğer ulusları ayırım yapmaksızın koruyup kolladılar. Kur'an'ın ilkeleri ışığında yeni devletler kurdular. Bunların en büyüklerinden birisi on birinci yüzyılda kurulan Büyük Selçuklu devletidir ki, Abbasi halifesi tarafından Doğu'nun Batı'nın hükümdarları olarak adlandırıldılar. Halifeyi Şii Büveyhilerin elinden kurtardılar. Bir anlamda ehl-i sünnet anlayışına sahip çıkarak Sünni İslamiyet'i devletlerinin resmi ideolojisi haline getirdiler. Ne var ki, 13. yy'da bir tayfun gibi ortalığı kasıp kavuran Moğol istilaları karşısında çok büyük kahramanlıklar göstermelerine rağmen yıprandılar. İlahi güç bunların yerine yine orta Asya bozkırlarından bir başka gücü ikame etti.

Bilecik yaylalarında 200 çadırla yurt tutan Ertuğrul Gazi'nin çocukları bayrağı devralarak din-i mübin-i İslam'ın yeni fatihleri oldular. Bunlar, bir yüzyıl içerisinde Batı Anadolu, Marmara ve Balkanların büyük kısmını ele geçirdiler. Diğer yüzyılın tam ortasında da Peygamber efendimizin müjdesine mazhar olarak Bizans'ı ortadan kaldırıp İstanbul'u İslam'ın merkezi haline getirdiler. Küçük bir tohum koca bir çınara dönüştü. Ve kısa sürede Cihan devleti haline geldi.

Devletin kurucuları olan Kayı aşiretinin mensupları çok temiz insanlardı. Tarihçi Aşık Paşa'nın naklettiğine göre pazar bâcını bile bilmiyorlardı. Bir anlamda ümmî bir kabile olan bu insanları civar illerden gelen alimler ve derişler eğittiler. İslam'ın temel ilkelerine göre yetiştirdiler. Ne Selçuklu sarayının ayak oyunlarına bulaştılar. Ne de Bizans'ın entrikalarına. Alimlerin ve şeyhlerin elinde alp insan olarak yetişip saltanata geçtiler. Kurdukları devlet çağdaşları

Bilecik yaylalarında 200 çadırla yurt tutan Ertuğrul Gazi'nin çocukları bayrağı devralarak din-i mübin-i İslam'ın yeni fatihleri oldular. Bunlar, bir yüzyıl içerisinde Batı Anadolu, Marmara ve Balkanların büyük kısmını ele geçirdiler. Diğer yüzyılın tam ortasında da Peygamber efendimizin müjdesine mazhar olarak Bizans'ı ortadan kaldırıp İstanbul'u İslam'ın merkezi haline getirdiler. Küçük bir tohum koca bir çınara dönüştü. Ve kısa sürede Cihan devleti haline geldi.

Aslında İslam hukuku sosyal devletin temel çerçevesini belirleyen kuralları koymakla birlikte bireyi esas aldığı için ferdî sınırlandırmalara yol açacak olan anayasa, idare ve malî hukuk gibi hususlarda kısıtlamalara gitmemiştir. Bu durumdan istifade eden sultanlar da uygulamada İslam fikhının koyduğu hükümlerin yanında bu hukuk düzeninin kaynağı olan edille-i şeriyeden sapmamak şartıyla yeni oluşan durumlara, yeni şartlara göre yeni kanunlar da ihdas etmişlerdir.

çinde en adili idi. Evet, bu büyük devlet bir sosyal hukuk devletidir.

Üç kıtaya yayılmış geniş bir coğrafyada altı yüzyıl gibi uzun bir süre Müslim, gayr-i Müslim ayırt etmeden kırk küsur etnik unsura hakim olmasının sırrı da burada yatmaktadır. O günün dünyasında bütün Balkanlar'ı, Orta Doğu'nun büyük bölümünü, Kuzey Afrika'yı ve ek olarak da Kafkaslar'ı kapsayan yani yeryüzünün üçte birine yayılmış olan bunca geniş arazide bu kadar medeni milletlere hakim olarak dost düşman herkes tarafından Pax Otomana ünvanına layık görülmesinin sırrı da söz konusu bu sosyal hukuk devletinin ilkelerini bireyler arasında ayırım gözetmeksizin hukuk kurallarını zedelemekten uygulamasında yatmaktadır. Yine Osmanlı toprakları üzerindeki dünyanın diğer bölgelerine nazaran istikrarı ve barışın hakim olmasının sırrı da bu hukuk sisteminin özüne dayanmaktadır.

Bu hukuk sistemi bir yönüyle şer'i diğer yönüyle örfi olmak üzere düalist bir yapı arz etmektedir. Şer'i yönü İslam fikhına dayanmakta, örfi yönü ise şer'i olmasına engel olmamakla birlikte, sultanlar tarafından çıkarılan kanunnâme, adaletnâme, yasaknâme gibi isimlerle anılan fermanlardan meydana gelmektedir.

Aslında İslam hukuku sosyal devletin temel çerçevesini belirleyen kuralları koymakla birlikte bireyi esas aldığı için ferdî sınırlandırmalara yol açacak olan anayasa, idare ve malî hukuk gibi hususlarda kısıtlamalara gitmemiştir.

Bu durumdan istifade eden sultanlar da uygulamada İslam fikhının koyduğu hükümlerin yanında bu hukuk düzeninin kaynağı olan edille-i şeriyeden sapmamak şartıyla yeni oluşan durumlara, yeni şartlara göre yeni kanunlar da ihdas etmişlerdir. Böylece Osmanlı hukuk sistemi adını verdiğimiz düalist yani ikili bir hukuk sistemi meydana gelmiştir.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi bu düalist sistemin varlığı sistemin farklı kaynaklardan beslendiği anlamına gelmez. Bilakis her ikisinin de kaynağı şeriatıdır ve örfi hukuk şeriatın çizdiği sınırlar içinde kalmak zorundadır. Bir anlamda örfi hukuk ihtiyaç halinde şer'i hukukun yön verdiği kuralların hüküm haline gelmiş biçimidir.

Bir diğer deyişle örfi hukuk İslam devletinin yöneticisine şeriatın verdiği ruhsat dahilinde kural koyma yetkisi ile meydana gelmiş olan hükümleri içeren hukuki kodifikasyondur. Osmanlı sultanları örfün oluşma aşamasında karşılaştığı bir durumda uygulamaya geçmeden önce kendilerinden önceki İslam devletlerinin uygulamasını örnek alarak kural haline getirmişlerdir. Özellikle Selçuklular Eyyübiler, Memluk'lüler ve Anadolu devlet ve beylikleri bu devletlerin başında gelmektedir. Bu kanunları hakana mahsus tahrir defterlerinin başında yazılı bir kural olarak belirleyen sultanlar kanunun kaynağını da özellikle vurgulamışlardır. Örneğin Mardin tahrir defterlerinin başında "kanunname-i sancak-i Mardin köhne defter der zaman-ı hasan padişah" şeklinde bir ibare mevcuttur.

Osmanlı sultanları uygulamada reaya adı verilen halkın arasında herhangi bir eşitsizliğe meydan vermeden herkese eşdeğer muamelede bulunmuşlardır. Bu anlamda Osmanlı toplumunda bir sınıf ayrımı mevcut değildir. Bunun temel nedeni ise Türkler fethettiği topraklardaki halka asimilasyon ve soykırım uygulamadıkları için geldikleri yerin insanlarına dini serbestiyet vermişler bu da bir sınıf ayrımı yerine sosyal bir tabakanın oluşmasını netice vermiştir. Böylece toplum ırk esası üzerine değil, din esası üzerine bir sosyal ayrışma tabii olmuştur. Bu tabakalanmada devlet erki, askerî adı verilen yö-

neticilerden meydana gelmekte, bu erkin temel görevi ise reayanın refah ve mutluluğunu sağlamaya aracılık etmek idi.

Osmanlı devletinde devlet birey ilişkisini irdelerken bireylerin nasıl bir sosyal yapıya kaynaklık ettiği konusuna da dikkat çekmek gerekir. Bu bağlamda öncelikle şu gerçeği vurgulamak gerekir ki; Osmanlı toplumunda, çağdaşı olan diğer devletlerin tebaalarında görülen sınıf ayırımına rastlanmaz. Bunun yerine yukarıda da belirttiğimiz gibi sosyal tabakalanma dediğimiz Osmanlıya mahsus, yani devlet-i aliyenin nev-i şahsına münhasır bir yapı görülür.

Toplumbilimciler sosyal tabakalaşmayı, belirli bir nüfusun hiyerarşik olarak sosyal anlamda üst üste gelen sınıflar halinde farklılaşması şeklinde tanımlamaktadır. Konuyu ilk gündeme getiren Weber'e göre ekonomik durum, sosyal prestij ve siyasi iktidar sosyal tabakalaşmada temel kriterlerdir. Sosyal tabakalanmayı iktisadi farklılaşmanın sonucu olarak algılayan Marx'a göre sosyal tabakalaşmayı meydana getiren kriterler üretim araçlarına sahip olma ya da olmama şeklinde belirginleşir. Bir başka batılı sosyolog Werner'e göre sosyal tabakalanmanın kaynağı bir topluluk üyelerinin birbirleri hakkında verdikleri şahsi hükümlerdir. Bu anlamda sosyal tabaka olgusu Osmanlı toplumunu şekillendiren kuvvet otorite, servet, dini ahlaki inanç ve davranışların verdiği moral vasıflar, yaşayış tarzı gibi unsurlar olarak ele alındığında toplumun katmanlarını meydana getiren ölçütlerin iki yatay ayrışma tabii olduğu görülmektedir. Birincisi otoritenin temsilcisi olan hükümdarın buyruklarını uygulayan askeri adı verilen yönetim tabakası diğeri ise reaya adı verilen yönetilen kesim.

Yukarıdaki unsurlar muvacehesinde vergiden muaf askeriler ile vergi yükümlüsü reaya da kendi arasında dikey bir tabakalanmaya tabii idiler. Bu tabakalanma ilk bakışta bir sınıflandırma gibi görünse de bilimsel bir incelemenin sonunda bunun aslında eski Türk devletlerindeki feodal yapılanmanın tamamen tersine bireylerin toplum içinde icra ettikleri fonksiyonel durumlarına göre, kriterleri devlet tarafından tespit edilmiş olan bir sosyal statü edinimi olduğu görülmektedir. Bu şekilde Osmanlı toplumu eski Türk devletlerinde feodal beylerin sınıf üstünlüğüne dayanan sınıfsal ayrışma tabii bir toplum yapısından ziyade fonksiyonel bir ayrışma sahip sınıflardan meydana gelen nev-i şahsına münhasır bir toplum yapısı arz etmekteydi. Reayanın fonksiyonu tarım hayvancılık ve zanaatla uğraşarak devlete vergi vermektir. Askeri olarak adlandırılan yönetici sınıfın fonksiyonu ise başta vergi toplamak üzere devlete ait işleri organize etmektir.

İşte sosyal tabakalanmada yöneten dediğimiz askeriler ile yönetilen halk, yani reaya arasındaki ilişkiler de yazının başında da belirttiğimiz gibi Osmanlı hukuk sisteminin içinde kanuni düzenlemelerle oluşmuştur. Başta padişah olmak üzere Osmanlı devletinin tüm yönetim kademesi davranışlarında hukukun çizgileri ile sınırlı sorumlu hale gelmişlerdi. Patrimonyal yapısından dolayı bugünkü anlamda yasama, yürütme ve yargı padişaha bağlıydı. Padişah hukuken sorumsuz gibi görünse de arka planda onu bağlayan, davranışlarını sınırlandıran farklı kuvvetler söz konusu idi. Ulemanın fetvası, vezirlerin bürokratik gücü ve askerlerin silah gücü padişahın sınırlarını belirleyen bir üçlüyü meydana getiriyordu. Bunun yanında asıl güç ulemanın vereceği fetva idi ki, bu durum padişahların bile şer'i hukukun dışında hareket serbestisine sahip olmadığını gösteriyordu. Merkezde Şeyhülislam uygulamaların şeriat dairesinde olup olmadığını kontrol ediyordu. Özellikle şeyhülislamın verdiği fetvâ, önemli bir hukuksal kurum niteliği taşımakta idi. Taşrada kazaskerin ve sadra-

Osmanlı toplumunu şekillendiren kuvvet otorite, servet, dini ahlaki inanç ve davranışların verdiği moral vasıflar, yaşayış tarzı gibi unsurlar olarak ele alındığında toplumun katmanlarını meydana getiren ölçütlerin iki yatay ayrışma tabii olduğu görülmektedir. Birincisi otoritenin temsilcisi olan hükümdarın buyruklarını uygulayan askeri adı verilen yönetim tabakası diğeri ise reaya adı verilen yönetilen kesim.

Her ne kadar mahkemeler çeşitlense bile, Osmanlı toplumu bundan ziyadesiyle etkilenmemiş, ülke içinde yaşayan her topluluğa, aynı hukuk sisteminin hükümlerinin uygulanmasına devam edilmiştir. Yani bir anlamda hukukta bütünlük korunmuştur.

zamların görevlerini kadılar yerine getirmekte idi.

Kadı sicillerinden anladığımızı göre, kadılar kazalarındaki içtimâî, iktisadî, siyasî ve askerî hayata dair ne varsa hepsi ile ilgilenmekte, asitane-i devletten gelen berat ve fermanları, ilgili devlet adamı tarafından yapılan mukabil yazışmaları, mahalli davaları ve bu davalara ilişkin gelişme ve sonuçları sicil adı verilen kendi defterine işler ve bunları nezdinde muhafaza ederdi. Bu anlamda kadılar merkezi otorite ile reaya arasında aracı bir kurum vazifesi görmekte idiler. Hukuki sorunları çözmek için Müslim gayr-i Müslim herkes kadıya müracaat eder, kadı bugünkü modern Batı toplumlarında jüri adı verilen bir yapıya benzeyen şuhudu'l hal denilen kazanın eşrafından kimselerden oluşan bir topluluk önünde davaları görür ve İslam hukukuna göre neticelendirirdi.

Osmanlı mahkemelerinin adaletten sonra en belirgin özelliklerinden birisi de davaların görülmesindeki hız idi. Gerek klasik dönemde, gerekse Tanzimat'tan sonra kurulan Batı tarzı mahkemelerde davalar süratle görülür. Adalet gecikmeden yerini bulurdu.

Tanzimat'la birlikte Osmanlı klasik hukuk sisteminde yapısal bir değişiklik meydana gelmiş, Tanzimat öncesi dönemde kadıların yönetimindeki her davaya bakan tek hakimli mahkemelerin yerini, görev alanı daralmış olan şer'îye mahkemeleriyle ve hukuk ve ceza dâvâlarına bakan toplu hâkimli Nizâmiye mahkemeleri almıştır. Bunlar da daha sonra yerlerini Nizâmiye mahkemeleri içinde bütünleşen toplu hâkimli ticaret mahkemelerine bırakmıştır. Yine Divan-ı Hümâyûn'un yerini Divan-ı Ahkâm-ı Adliye, Şûrâ-yı Devlet ve Meclis-i Tedkikat-ı Şer'îye almıştır. Ancak bu değişimler Osmanlı hukuk sisteminde adalet esasında köklü bir değişikliğe neden olmamış, klasik dönemde de Tanzimat'tan sonra da vatandaşın hakkının korunmasına son derece özen gösterilmiştir.

Her ne kadar mahkemeler çeşitlense bile, Osmanlı toplumu bundan ziyadesiyle etkilenmemiş, ülke içinde yaşayan her topluluğa, aynı hukuk sisteminin hükümlerinin uygulanmasına devam edilmiştir. Yani bir anlamda hukukta bütünlük korunmuştur. Farklı dinlere ve kültürlere mensup topluluklar için, İslâm'ın kabul ettiği hak ve hürriyetler ve özellikle de din ve vicdan hürriyeti Tanzimat'tan önce de sonra da harfiyen uygulanmıştır. Özellikle şahıs, aile ve miras gibi istisnâî bazı hukuk dallarında onların inançlarına uygun olan hükümlere saygı prensibine riayet edilmiştir. Osmanlı hukuk tarihinde kabul edilen Hanefî görüşüne göre, eşya, borçlar ve ticaret hukukunda gayr-i müslim teb'aya da şer'î hükümler uygulanmış, bunların davaları şeri mahkemelerde görülmüştür. Tanzimat'a kadar İslâm ülkesinin vatandaşı olan gayr-i Müslimler zımmî statüsünde, başka ülkelerin vatandaşı olanlar ise Müste'men statüsünde korunmuşlardır. Tanzimat'tan sonra bu hukuki koruma devam etmekle birlikte, Müslim, zımmî ve harbî tabirleri yavaş yavaş terk edilmeye başlanmış ve Osmanlı vatandaşları Müslim gayr-i Müslim ayrımı yapılmadan tebe'a-i Devlet-i Aliyye olarak yabancı ülkelerin vatandaşları ise ecnebî gibi adlarla anılmaya başlanmıştır.

Osmanlı devletinde hukuk bağlamında devlet halk ilişkisi denildiğinde şeyhülislam, fetva, kadı ve mahkemelerin dışında akla gelen bir diğer husus ta Osmanlı devlet geleneğinde önemli bir yer tutan adaletnamelerdir. Bir hukuk terimi olarak adalet kısaca bir devletin vatandaşlarının devlet görevlileri ya da diğer kişilerden gelebilecek haksız uygulamalara karşı en hızlı ve etkin biçimde

korunması olarak tanımlanmaktadır. Bir Osmanlı hukuk terimi olan Adaletname ise kanunları uygulamayan, görevlerini kötüye kullanan idarecileri yola getirmek için padişahların yayımladıkları olağanüstü hükümlere verilen genel isimdir. Adaletnameler yolu ile devlet otoritesini temsil edenlerin, yani askeri kesimin reyaya karşı adil davranmaması durumunda söz konusu şahısların dizginlenmesi sağlanırdı. Adaletnameler, idarecilere ve kadınlara gönderilirdi. Kadı, gelen Adaletnameyi sicile yazar, pazarlarda ve toplu bulunan yerlerde, yüksek sesle okutmak suretiyle halka duyururdu. Bu, kadı'nın başlıca vazifelerinden biriydi. Eğer halktan, adaletnamenin kopyasını isteyenler olursa, bir suretini mühürlü ve imzalı olarak, isteyene vermek zorundaydı.

Adaletnamelerin dışında devletin reyayı korumak için çıkardığı bir başka hukuk belgesi de narh kayıtlarıdır. Emir, Narh adı verilen iktisadi bir uygulama ile devlet esnafa mallarını belirli bir fiyattan satmasını ferman eder ve belirlenen fiyattan aşağı veya yukarı satış yapmasını yasaklardı. İslam devletlerinde bu uygulama hoş karşılanmamış olsa da Osmanlı devletinde üretici ve tüketiciyi korumak için bu uygulamaya önem vermiştir. Refah devleti olan Osmanlıda halkın devlet tarafından korunması ve malların stoklanarak fiyat tağşişine gidilmesi ve bu yolla halkın ihtiyaçlarını gidermekte zaafa düşmesini önlemek amacı ile narh uygulamasına gidilmiştir. Bu uygulama vasıtası ile darlık zamanlarında karaborsaya düşen malların fakirlerin eline geçmesine engel olmanın yolu da kapatılmıştır. Narh edilen malların fiyatları kadı başkanlığında oluşturulan başta esnaf temsilcisi yiğitbaşlar olmak üzere her kesimden insanların katılımı ile gerçekleştirilen bir heyet tarafından belirlenmiştir. Kural olarak belirlenen fiyat halka duyurulmuş ve bunun dışında satış yapılması yasaklanmıştır. Narha o denli önem verilmiştir ki kurala uyulup uyulmadığının kontrolü bizzat kadı, sadrazam ve muhtesipler tarafından yapılmış, zaman zaman padişahlar bile tebdil-i kıyafet ile çarşı pazarı kontrol etmişlerdir.

Sonuç olarak şunu diyebiliriz ki, Osmanlı devleti başta da söylediğimiz gibi halkın refahını esas alan bir sosyal hukuk devleti idi.

Askeri alanda Osmanlı'dan daha güçlü devletler yüz sene bile ayakta kalamazken Osmanlı devleti hukuktan aldığı güç ile zulmü engelleyerek, adil ve hakperest uygulamaları ile halkının gönlünde taht kurmuş, gerek darülislam denilen Müslümanların hakim olduğu topraklarda, gerekse darülharb denilen gayr-i Müslimlerin yaşadığı balkanlarda bizzat halkın daveti ile büyük fütuhatlar gerçekleştirmiş, altı yüz yıl boyunca hüküm sürdüğü bölgelerdeki halkı adaletin gölgesi altında korumuş, kollamıştır.

Derebeylerin zulmü altında sadece malları değil namusları dahi güvence altında olmayan Hristiyan topluluklar, padişahlara bizzat mektup göndererek Osmanlı adaletine sığınmışlardır.

Senyörlerin elinde kendi topraklarında köle olarak çalışan Hristiyan köylüler, madenciler, çobanlar Osmanlı'ya tabi oldukları vakit, çiftliklerine ve maden ocaklarına yeniden kavuşmuş, onda bir gibi bir kısmını vergi olarak verdikleri ürünlerinin artıkları tamamen kendilerinin kalmıştır. Ayrıca mallarının dışında, derebeylerin elinde bekaretlerini kaybeden bakire kızların namusları koruma altına alınmış ve din ve vicdan serbestisi getirilmiştir. Kısacası Osmanlı demek Müslüman'ı için de Rum'u için de Yahudi'si için de Bulgar'ı için de Yezidi'si için de Keldani'si için de... adalet demektir. Osmanlı demek, Edirne'deki Rum, Ermeni, Musevi, Katolik Rum, Protestan ve Çingeneler için hukuk demektir. Osmanlı demek Van'daki Ermeni, Keldani, Nasturi için de, Urfa'daki Latin, Pro-

*Askeri alanda
Osmanlı'dan
daha güçlü
devletler yüz
sene bile ayakta
kalamazken
Osmanlı devleti
hukuktan aldığı
güç ile zulmü
engelleyerek,
adil ve hakperest
uygulamaları ile
halkının gönlünde
taht kurmuş,
gerek darülislam
denilen
Müslümanların
hakim olduğu
topraklarda,
gerekse darülharb
denilen gayr-i
Müslimlerin
yaşadığı
balkanlarda bizzat
halkın daveti ile
büyük fütuhatlar
gerçekleştirmiş,
altı yüz yıl
boyunca hüküm
sürdüğü
bölgelerdeki halkı
adaletin gölgesi
altında korumuş,
kollamıştır.*

*Fransız ihtilali
ile ortaya çıkan
milliyetçilik
hareketleri
Osmanlı'nın
balkanlardaki
gayr-i Müslim
reayasının
ayrılıkçı
isteklerini ve
isyanlarını artık
durduramaz bir
şekle getirmişti.
Devletin gücünün
kaybolması doğal
olarak bireylerin
de başka güçlü
bir devlete
yönelmesini
sağlamış, Rusya
ve Fransa
balkanlardaki
gayr-i Müslim
halkları
bağımsızlıklarını
kazanmaları için
desteklemiştir.*

testan Süryani için de, Beyrut'taki Dürzi için de huzur demekti. Osmanlı demek herkes için Pax Otomana demekti. Yani, cihanın barışı demekti.

Ne var ki, bu patrimonyal yapı savaşlarda alınan başarılı sonuçlar ve halkın refahının gün geçtikçe artması ile perçinlenirken, Batıda aydınlanma ile başlayan uyanış, coğrafi keşiflerle yeni dünyalarının zenginlikleri ile oluşan burjuva sınıfı ve bu sınıfın eğitime el atması, okuma yazma oranının yükselmesi ile, prütanizmin ve kalvinizmin doğuşu, kilise doğmalarından kurtulan bu yeni inanç sisteminin dalga dalga Avrupa'nın her yerine yayılması, parayı elinde tutan burjuvazinin destekledikleri kralların, derebeylikleri yıkarak oluşturdukları güçlü krallıklar, Osmanlı'nın altın çağından sonraki dönemde Batı'yı Osmanlı'ya karşı çok büyük bir güç haline getirmişti. Tarıma dayalı ekonomisi ile yetinen Osmanlı'da ise fetihlerin kapanması devleti büyük bir durgunluğa sürükledi. Oysa bu dönemde Batı'da bilimde ardı ardına yapılan buluşlar, üniversitelerin gelişimi, basım tekniğinin ilerlemesi ve matbaada basılan bilimsel yayınlar Batı'yı çok büyük bir güç haline getirmişti. Dahası Batı dünyası bu dönemde bireyci ve girişimci yeni bir evren haline gelmişti. Osmanlı ise geriledikçe devletçi anlayış daha da ilerliyor, sıkı sıkıya bireyin gelişimine yönelik icraatlar sıkı bir denetimle geri çevriliyordu.

Yıllarca Batı'dan üstün olmanın haklı gururu ile yaşamış olan devlet ekonomik olarak gerilerken bilim ve eğitimde de bir adım ileri gidemiyordu. Mezhep savaşları iç ayaklanmalar gibi siyasal sorunlarını halleden Batı'da bir de Rusya gibi güçlü bir devlet doğmuş, Fransız ihtilali ile ortaya çıkan milliyetçilik hareketleri Osmanlı'nın balkanlardaki gayr-i Müslim reayasının ayrılıkçı isteklerini ve isyanlarını artık durduramaz bir şekle getirmişti. Devletin gücünün kaybolması doğal olarak bireylerin de başka güçlü bir devlete yönelmesini sağlamış, Rusya ve Fransa balkanlardaki gayr-i Müslim halkları bağımsızlıklarını kazanmaları için desteklemiştir. Bunun sonucu Osmanlı devleti Müslüman toplulukların yaşadığı bir devlet haline gelmiş, Anadolu'da yaşayan Rum ve Ermeniler ise azınlığa düşmüştür. Devletin dağılma sürecine girdiğini gören yöneticilerin aydınlardan istedikleri layihalarda hep askeri ıslahat vurgulanmış, yönetim şeklindeki ıslahat toplumun eğitimi nazar-ı dikkate bile alınmamıştır.

1545'den beri matbaayı kullanan Batılılara karşı bu alet 1729 yılında Osmanlı'da kullanılmaya başlanmış, 1830'a kadar ancak 180 dolayında kitap basılmıştır. Oysa Batı'dan 1729'dan sonra geçen bu 56 yıllık zaman zarfında basılan kitap sayısı 40 bin civarındadır.

Osmanlı'nın artık hasta adam denilip çöküşün başladığı zamanda gür bir ses çıkmış, hayır demiş, bu hasta adamın kurtuluş çaresi vardır. Ve çareyi de söylemiş, yönetim biçimi olarak Meşrutiyet-i meşrua ve ahlaken sükut etmiş olan bireylerin İslam ahlakı ile yeniden ahlaklanması. Bunun da yolu eğitim. Halkın arasına girmiş, meşrutiyeti anlatırken reaya kelimesinin kök anlamından yola çıkarak artık her şeyi çobana bırakma zamanının geçtiğini, herkesin koyununa sahip çıkması gerektiğini söylemiş, yöneticilere başvurmuş, yıldızı medrese yapın, ta Süreyya'ya çıksın demiş. Öyle medreseler yapın ki içinde hem din hem fen eğitimi olsun. Aksi halde ya yobaz, dinsiz yetiştirirsiniz demiş. Batı bu kadar ileri gitmişken biz nasıl onları yakalayacağız diyenlere de bilimin patentini alın demiş. Yani onlar şimendiferde gidiyor, biz balonla onları geçeriz demiş. Japonlar adeta bu sözü ıslahatçı gibi almışlar, uygulamışlar... Dünyanın en modern ve eğitilmiş bireylerini yetiştirmişler. Bizim de bir an önce o sese kulak vermemiz temennisi ile...

Kaynaklar:

- Risale-i Nur Külliyyatından Sözler, Lem'alar, İ̇şarül İ̇caz, Münazarat, Hutbe-i Şamiye; Yeni Asya Neşriyat, İ̇st. 2004
- Akdağ, Mustafa , Türkiye'nin İ̇ktisadi ve İ̇çtimai Tarihi, Ankara, 1968.
- Akgündüz, Ahmet, Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri , I,II,III Cilt, İstanbul 1990.
- Akyüz, Vecdi, Asrı Saadette İ̇slam, İstanbul, 2006.
- Barkan, Ömer Lütfi, Osmanlı Devleti'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Tetkikler - Makaleler 1-2 Cilt , İstanbul, 2000.
- Gülnihal Bozkurt, Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu, İ̇nalcık, Halil, Osmanlı İ̇mparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, İstanbul, 2007.
- Kitapçı, Zekeriya, Aşağı Türkistan'da İ̇slamiyet ve Türkler, Konya, 1988.
- Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, Cilt 8, TTK, Ankara 1981.
- Sırma , İ̇hsan Süreyya ; Abbasiler Dönemi, İstanbul, 2002
- Sırma , İ̇hsan Süreyya ; Hilafetten Saltanata Emeviler Dönemi, İstanbul, 2009.
- Turan Osman, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul, 2004.
- Turan Osman, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul, 2010.
- Uçar , Şahin, İ̇slamda Mülk ve Hilafet, İstanbul, 1996.
- Uzunçarşılı, İ̇smail hakkı , Osmanlı Tarihi, Cilt 1,2,3 TTK, Ankara 1981.

Özet

Kuran Medeniyeti denilince akla evvelemerde Asr-ı Saadet ve Peygamber Efendimiz'in önderliğinde bu medeniyetin tecessüm etmiş olan hali, yani İ̇slam devleti ve onun takipçilerinin meydana getirdiği büyük uygarlıklar gelmektedir.

Bu çalışmada İ̇slam Medeniyeti ya da başka bir deyişle Kuran medeniyetinin tarihsel gelişim sürecine kısaca değinildikten sonra Kur'ani yaşam tarzını benimseyen Osmanlı Devleti'nde devlet ve birey ilişkileri incelenecektir.

Anahtar Kelimeler

Kuran medeniyeti, Osmanlı, devlet, birey, adalet, hukuk devleti

Abstract:

The Quranic Civilization first of all bring to our mind the concrete state of civilization established in the Era of Happiness under the guidance of the Prophet Mohammad (PBUH) and the civilizations made real by His followers. In this study after briefly touching upon the process of historical development of the Islamic civilization or in another term, the Quranic Civilization, we will investigate the state-individual relationships in the Ottomans as a state assuming a Quranic life style.

Key Words:

Quranic Civilization, the Ottomans, state, individual, justice, state of law